

ОСОБА ПОТЕРПІЛОГО В СИСТЕМІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ

Криміналістична характеристика злочинів являє собою результат наукового аналізу й узагальнення типових ознак певного виду або роду злочинів. Це система відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинів даного виду, що відбивають закономірні зв'язки між ними, і слугує побудові та перевірці слідчих версій у розслідуванні конкретних злочинів [8, с. 16-20; 7, с. 10, 14]. Ця характеристика відображає злочин та його складові елементи [3, с. 221, 222], є результатом наукового узагальнення типових ознак та особливостей певного виду злочинної діяльності, вона використовується в розслідуванні конкретної кримінальної справи при побудові й перевірці слідчих версій з метою обрання ефективної системи (алгоритму) слідчих дій, оперативно-розшукових заходів і тактики їх проведення [12, с. 138, 139].

Криміналістична характеристика злочинів слугує слідчому як своєрідною інформаційною базою, яка відбивається в певній структурі. Доцільним є визначення восьми елементів останньої, як-то: 1) спосіб злочину; 2) місце й обстановка; 3) час учинення злочину; 4) знаряддя й засоби; 5) предмет посягання; 6) особа потерпілого; 7) особа злочинця; 8) типові сліди злочину [8, с. 22; 2, с. 244, 245; 13, с. 191; 19, с. 256; 16, с. 267-271].

Важливим елементом криміналістичної характеристики злочинів є особа потерпілого. Система ознак, що стосуються особи потерпілого, має складну структуру. У літературних джерелах зазначається, що вона охоплює загальні демографічні ознаки (стать, вік, місце проживання, роботи або навчання, професія, фах, освіта та ін.), дані про спосіб життя, риси характеру, навички і схильності, зв'язки і стосунки. Відомості про потерпілого включають також дані про його віктимність (схильність окремих людей ставати внаслідок низки обставин жертвами певних злочинів) [13, с. 193].

Особа потерпілого – досить складна у криміналістичному відношенні фігура. Вона змінює своє становище залежно від категорії злочину, виду злочинного посягання, наявності або відсутності зв'язків між потерпілим і злочинцем, психологічних особливостей потерпілого, його рольових функцій до і під час учинення злочину [9, с. 32]. У криміналістиці мали місце спроби створити так зване «криміналістичне вчення про потерпілого». Є.Є. Центров пише, що фігура постраждалого від злочину здавна привертала до себе увагу криміналістів, оскільки доволі часто, особливо на першочерговому етапі розслідування, жертва виступає одним з особливих джерел одержання суттєвої для встановлення істини інформації. Саме потерпілий нерідко повідомляє перші вихідні дані, фактичні відомості про подію, що відбулася, інколи дуже важливі для організації і проведення подальшого розслідування злочину [18, с. 8]. Деякі вчені намагалися визначити його роль при розслідуванні окремих видів злочинів. Так, В.А. Журавель зазначає, що необхідно

проаналізувати теорію і практику розслідування крадіжок, розбійних нападів і звалтувань і показати значення відомостей, що отримуються від постраждалих, для побудови теоретичних концепцій методики розслідування означених категорій злочинів та організації розслідування конкретного злочину [13, с. 3.]. В.М. Савицький та І.І. Потеружа підкреслюють, що при розслідуванні й судовому розгляді справ про деякі види злочинів (наприклад статевих) показання їх жертв в силу специфічних умов учинення цих злочинів набуває особливо важливого значення [15, с. 132, 133].

Прагматичне значення криміналістичної характеристики злочинів полягає в тому, що її елементи пов'язані між собою кореляційними зв'язками (ймовірними залежностями). За наявності одних ознак слідчий може припустити існування інших (приміром, сліди залишені на місці події, можуть указати на професійні навички злочинця, його вік, стать, аномалій психіки тощо) [14, с. 13.]. Для виявлення закономірних зв'язків між елементами можуть бути застосовані методи теорії ймовірної й математичної статистики, особливо кореляційний, факторний, дисперсний та інші аналізи [6, с. 121]. Причому кожен елемент криміналістичної характеристики злочинів має різний рівень залежності від інших елементів. Так, елемент характеристики «особа злочинця» може мати такі закономірні зв'язки: потерпілий (жертва злочину) – злочинець; сліди злочину – спосіб його вчинення – особа злочинця; місце й обстановка злочину – особа злочинця, час учинення злочину – особа злочинця та ін. [13, с. 191].

У механізмі злочину існує взаємозв'язок злочинця і жертви (потерпілого), певна вибірковість з боку винного, що є важливою проблемою, якій криміналісти завжди приділяли значну увагу і продовжують це робити [18, с. 17].

Психологія конфлікту “злочинець – жертва” може набувати різних форм. При цьому жертва злочину до злочинної події відрізняється тією чи іншою поведінкою. Залежно від ролі потерпілого (жертви) при реалізації злочинного наміру розрізняють декілька видів його типової поведінки, як-то: позитивна, нейтральна і провокуюча [10, с. 155]. Зазначені види останньої в літературних криміналістичних джерелах розкриваються наступним чином: а) позитивна поведінка (соціально позитивна) спрямована на запобігання конфліктній ситуації, на припинення злочину й затримання злочинця; б) нейтральна (байдужа поведінка) не сприяє вчиненню злочину, але й не перешкоджає йому; в) провокуюча поведінка своїм характером, тривалістю й інтенсивністю створює реальну можливість учинення злочину, сприяє реалізації злочинного наміру [10, с. 155].

В криміналістичній літературі зверталась увага на сутність і характер соціальних контактів, які існували до вчинення злочину між злочинцем і потерпілим. У цьому сенсі залежно від ступеня близькості, інтенсивності і тривалості стосунків останніх поділяють на 3 групи: 1) особи, які знаходяться із злочинцем у різних родинних стосунках або фактичних шлюбних відносинах; 2) знайомі (а) за місцем проживання чи народження, (б) по спільній роботі, навчанню, службі в армії, громадській діяльності, проведенню відпочинку, (в) по випадкових зустрічах на вулиці, в клубах, дискотеках тощо, (г) в результаті участі в злочинній діяльності, (д) інші знайомі; 3) незнайомі, які зустрілися безпосередньо перед учиненням злочину [18, с. 59, 60].

Певна диференціація потерпілих осіб може бути здійснена залежно від

механізму й категорії злочину. Так, детальне вивчення механізму учинення вбивств на замовлення дозволило деяким дослідникам вирізнити типові категорії осіб, які нерідко стають потерпілими: 1) за сферою діяльності це: (а) особи, які займаються нелегальним або крупним бізнесом у різних галузях господарської й фінансової діяльності; (б) представники злочинного середовища; (в) політики; (г) службові особи державних органів; (д) журналісти; (е) працівники органів внутрішніх справ, прокуратури суду, органів безпеки, охоронних структур; (є) спортсмени; 2) за зв'язками із замовником убивства – це особи: (а) які конфліктують у сімейних, подружніх або любовних стосунках; (б) родичі – утриманці, важкохворі, особи, зловживаючі спиртними напоями чи наркотичними засобами, які створюють нестерпні умови співіснування; (в) кредитори; (г) які мають інформацію, що компрометує замовника вбивства; (д) вимагачі, шантажисти; (е) які випадково опинилися поруч з потерпілим у момент учинення вбивства або помилково прийняли злочинця за жертву; (ж) посередники й виконавці вбивства [11, с. 117].

Існують різні зв'язки між потерпілим і злочинцем залежно від виду злочинного діяння. В.О. Коновалова зазначає, що у випадках убивств така залежність визначається даними про жертву, точніше про її особистісні якості, поведінку, іноді положенням у суспільстві, службовими й особистісними стосунками зі злочинцем. Вона наголошує, що зміни в цих позиціях суттєво коригують наміри останнього, обрання ним місця та способу вчинення злочинного діяння. Іншими словами, у цьому виді злочинів ведучим є потерпілий, злочинець же – веденим, який у своїх намірах і діях рухається за жертвою [9, с. 32, 33].

М.С. Гурев під час вивчення й розробки криміналістичної характеристики вбивств, учинених у відкритих сутичках між організованими злочинними групами, звернув увагу на існування 2-х груп потерпілих: Це чоловіки: (а) віком 20 – 35 років – члени організованих злочинних груп і (б) віком 28 – 40 років, які не є членами таких груп [4, с. 72, 73].

В.А. Журавель підкреслює, що в криміналістичній характеристиці крадіжок головним чином акумулюється інформація про потерпілого та його поведінку, що дозволяє отримати уявлення про специфіку, спосіб виникнення його відносин, зв'язку зі злочинцем. Так, важливого значення набувають відомості про потерпілого, якими міг скористатися злочинець у процесі підготовки й учинення квартирної крадіжки (майнове становище, місце схову грошей чи коштовностей, тривала відсутність тощо). При цьому особливо відокремлюються дані про віктимну поведінку жертви [13, с. 386].

У криміналістиці мали місце пропозиції про необхідність створення соціально-психологічних характеристик певних осіб. На нашу думку, йдеться не про окремі особливості індивідів, а про важливі соціально-психологічні їх риси, які можуть використовуватися при формуванні криміналістичних характеристик. Тому вважаємо за необхідне погодитися з Т.В. Авер'яною, що не існує ніякої «соціально-психологічної характеристики», все це не що інше, як використання даних різних наук у слідчій практиці, від чого вони не стають соціально-психологічними [1, с. 74]. Інакше кажучи, соціально-психологічні дані служать цілям розкриття й розслідування злочинів.

У системі «особа злочинця – особа потерпілого» особливого значення набуває провокуюча поведінка жертви, яка сприяє виникненню у злочинця негативних

емоційних станів – агресивності, гніву, озлоблення тощо, що зумовлюють учинення вбивств, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень та ін. Наприклад, систематичні приниження й образи можуть викликати гнів, у результаті чого можуть бути заподіяні тілесні ушкодження кривдників. Провокуючою поведінкою є також легковажні або аморальні дії потерпілої при звалтуваннях – її розпуста, демонстрація сексуальної приступності тощо [10, с. 155, 156].

Значна увага у криміналістиці приділяється віктимологічним рисам, притаманним потерпілому. Віктимність визначається як підвищена здатність людини через низку духовних і фізичних властивостей, спеціальну роль чи статус за певних обставин ставати жертвою злочину [10, с. 156]. Л.В. Франк підкреслює, що дослідження про віктимологічні дані не можуть обмежуватися вивченням лише тих осіб, які компетентними органами визначені потерпілими [17, с. 32].

Певні висвітлення криміналістичної віктимології у літературних джерелах мали місце. У цьому сенсі вона розглядалася як система теоретичних і практичних криміналістичних знань про жертву, яка входить в криміналістичну доктрину як її елемент [18, с. 48]. Як вбачається, дані про постраждалого відбиваються саме в криміналістичній характеристиці злочинів, у цьому їх призначення й головний зміст. До того ж відомості про жертву необхідно враховувати в процесі розслідування і проведення відповідних слідчих дій. Тому вважаємо, що створювати окрему теорію криміналістичної віктимології немає необхідності.

При розробці криміналістичної характеристики злочинів вбачається важливим установлювати залежності між особою потерпілого та іншими її структурними елементами. Такі зв'язки (залежності) можуть набувати різного забарвлення. Приміром, В.І. Шиканов звертає увагу на закономірні залежності, що, простежуються між постраждалими і злочинцем у вигляді відношення «злочинець – жертва – середовище» [20, с. 17, 18]. Більш складну типологію криміналістично значущих зв'язків пропонує Є.Є. Центров. На його думку, зв'язки злочинця і його жертви окрім характеру їх соціального взаємозв'язку можуть бути розподілені: 1) за часом учинення злочину це зв'язок: (а) який виникає між цими особами до вчинення злочинного посягання і (б) що вчинюється в процесі останнього; 2) за характером (наявністю або відсутністю) взаємодії між ними це зв'язок: (а) безпосередній (контактний) і (б) опосередкований; 3) за обставинами утворення це зв'язок: (а) який розвивається як результат певних взаємовідносин, що існували між цими особами до вчинення злочину; (б) який є наслідком гостро конфліктної ситуації безпосередньо до вчинення злочину або в цей момент; (в) який виявляється за відсутності будь-яких конфліктних взаємостосунків між жертвою і злочинцем до вчинення злочину [18, с. 60, 61].

У криміналістичних джерелах неодноразово народжувалися пропозиції відносно опрацювання відповідних програм вивчення особи потерпілого для отримання криміналістично значущої інформації [4, с. 76, 77]. Вважаємо їх створення доцільним, що допоможе визначити найбільш важливі напрямки дослідження цього суб'єкта. Зазначені програми можуть мати подальшу диференціацію залежно від виду (категорії) злочину. На нашу думку, найбільш загальна програма вивчення особи потерпілого повинна охоплювати:

1) відомості анкетного характеру: стать, вік, місце народження, роботи або навчання, стаж, професія (фах), сімейне становище, наявність родичів та ін.;

2) соціально-психологічні дані: тип темпераменту, риси характеру, емоційні прояви, особливості взаємодії (співжиття) в колективі (групі), схильність до лідерства чи підкорення, спосіб життя, коло найближчого оточення, друзі, наявність чи відсутність підвищеної конформності, агресивності, конфліктності тощо;

3) особливості поведінки – до злочинної події, в момент учинення злочину, після його вчинення;

4) незалежні характеристики: за місцем роботи чи навчання, за місцем проживання, за даними рідних, близьких чи найближчого оточення тощо;

5) соціальні зв'язки: коло спілкування, найближчі знайомі, наявність конфліктних стосунків, характер загострення останніх та їх тривалість, особливості проведення вільного часу, наявність або відсутність спільного бізнесу, комерційна діяльність, специфіка групової поведінки, тягіння до мікрогруп, їх спрямованість та ін.;

6) дані про виконувану діяльність: її особливості, професійні навички, отримання прибутків, володіння правом розпорядження матеріальними цінностями, обсяг правомочності, існування конфліктних стосунків у процесі виконання діяльності тощо;

7) матеріальне становище: наявність майна, нерухомості, грошових вкладів, джерело збагачення, наявність або відсутність боргів, отримання кредитів і можливості їх погашення та ін.;

8) злочинний досвід: наявність або відсутність судимостей, зв'язки з кримінальними угрупованнями, дружні стосунки з особами, які притягалися до кримінальної відповідальності;

9) причини віктимної поведінки: виконання певних професійних функцій; соціальна деформація особистості; наслідок її патологічного стану (тяжкий соматичний розлад здоров'я, психічне захворювання) тощо.

Список літератури: 1. *Аверьянова Т.В.* О тактике защиты и социально-психологической характеристике // Актуальные проблемы криминалистики: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Гриф, 2003. – С. 70-74. 2. *Бахін В.П., Гора І.В., Цимбал П.В.* Криміналістика: Курс лекцій: Ч. 1. – Ірпінь: Вид-во Академії ДПС України, 2002. – 356 с. 3. *Белкин П.С.* Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: НОРМА, 2001. – 240 с. 4. *Гурев М.С.* Убийство на «разборках» (методика расследования). – СПб.: Питер, 2001. – 288 с. 5. *Журавель В.А.* Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методики расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1983. – 17 с. 6. *Ищенко Е.П.* Проблемы криминалистической характеристики преступлений // 50 лет криминалистике: К 80-летию со дня рождения П.С. Белкина: Матер. междунар. науч. конф. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2002. – С. 120-123. 7. *Колесниченко А.Н.* Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1967. – 30 с. 8. *Колесниченко А.Н., Коновалова В.Е.* Криминалистическая характеристика преступлений: Учеб. пособ. – Харьков: Юрид. ин-т, 1985. – 93 с. 9. *Коновалова В.Е.* Убийство: искусство расследования: Монография. – Харьков: Факт, 2001. – 311 с. 10. *Коновалова В.О., Шепітько В.Ю.* Юридична психологія: Акад. курс. – Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – 424 с. 11. *Костенко М.В.* Вбивства на замовлення: криміналістична характеристика: Монографія. – Х.: Вид-во СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – 158 с. 12. *Кустов А.М.* Криминалистическая характеристика преступлений и механизм преступления // Воронежские криминалистические чтения: Сб. ст. науч. тр. – Вып. 6 / Под ред. О.Я. Баева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2005. – С. 135-145. 13. Настільна книга слідчого: Наук.-практ. вид. для слідчих і дізнавачів / *Панов М.І., Шепітько В.Ю., Коновалова В.О.* та ін. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 720 с. 14. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: Монографія / За ред. *В.Ю. Шепітька.* – Х.: Право, 2006. – 624 с. 15. *Савицький В.М., Потеружа І.І.* Потерпевший в советском уголовном процессе. – М.: Госюриздат, 1963. – 172 с. 16. *Саттесвський М.В.* Криміналістика: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2. – Х.: Консум, 2001. – 528 с. 17. *Франк Л.В.* Виктимология и виктимность. – Душанбе: Ир-

фон, 1972. – 114 с. **18.** *Центров Е.Е.* Криминалистическое учение о потерпевшем. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 160 с. **19.** *Шепитько В.Ю.* Криминалистика: Курс лекций. – Харьков: Одиссей, 2003. – 352 с. **20.** *Шиканов В.И.* Криминалистическая виктимология и практика расследования убийств. – Иркутск: Иркут. ун-т, 1979. – 45 с.

Надійшла до редакції 15.11.2007 р.